

Romániából repatriált oroszok letelepítése a Sztavropoli Körzetben a második világháborút követően

Igor Krjucskov*

Abstract **The Settling of Russians Repatriated from Romania in the Stavropol Region after World War II.** The article reconstructs the history of the descendants of those Don Cossacks who in the 18th century, discontented of the policy of the Emperor Peter I, migrated to the Ottoman Empire including the territory of modern Romania. In 1947–1948 the Soviet government convinces these Cossacks to return to their motherland. Generally they settled in the Krasnodar and Stavropol region. Repatriates didn't get compensation from Romania for their abandoned property, they only could count on the help of Moscow and local authorities. Repatriates had low level of culture and of professional qualification. The authorities paid much attention to socialistic education of the repatriates.

Keywords Romania, Stavropol region, repatriation, compensation, propaganda

A 20. században Románia története számos ponton érintkezett az Észak-Kaukázus, azon belül a Sztavropoli körzet történetével. A világháborúk idején román katonák elsősorban hadifogolyként kerültek erre a területre.¹ A második világháborút követően pedig a térségben Romániából repatriált orosz családokat helyeztek el. Az oroszok a 18. században kerültek Dobrudzsába, ahol „lipovánoknak” vagy „nyekraszovistáknak” hívták őket. A dobрудzsai orosz diaszpóra kialakulásának kezdetei a doni kozákok, I. Péter elleni felkeléséhez nyúlnak vissza, melyet K. Bulavin vezetett. 1708 szeptemberében a kozákok egy része, körülbelül 8 ezer fő, I. Nyekraszov atamán parancsnoksága alatt az Oszmán Birodalom területére menekült (Észak-Kaukázus). Az első nagyobb kozák közösségek 1740-ben érkeztek Dobrudzsába. A 18. század 70-es éveiben az orosz haderő erőteljes előrenyomulásba kezdett a Kubán folyó felső szakaszánál és a Tamany-félszigeten. Ez komoly fenyegetést jelentett a Nyekraszov-kozákok számára, akik továbbra is az orosz birodalom ellenségei voltak. 1778 júliusában mintegy ezer

* Észak-Kaukázusi Szövetségi Egyetem, Társadalomtudományi Intézet; Orosz Föderáció
Email: igory5@yandex.ru

¹ Erről részletesen l.: Krjucskov, I. V., 2006.

kozák család hagyta el az Észak-Kaukázus térségét és telepedett át Dobrudzsába.² A román fejedelemségben a kozákok sajátos társadalmi képződményt alkottak, amely jelentősen különbözött az orosz társadalomtól. Többek között, de nem kizárólag vallásukban is, hiszen az áttelepült kozákok óhitűek voltak. Ezt a közösséget önálló történelmi tudat jellemezte, továbbá az, hogy helyzetüket sajátosan értékelték Oroszország és a Balkán történetében.³

Az orosz kormányzat már a 19. század során több kísérletet tett arra, hogy visszatelepítse az oroszokat hazájukba. 1834-ben még egy bizottságot is létrehoztak külön erre a célra. A 20. század elején, például 1911-ben néhány „lipován” csoport visszatért Oroszországba. A polgárháború éveiben a bolsevik-ellenes kubáni területi kormány komoly figyelmet szentelt a problémának, 1919-ben felhívást bocsátott ki, melyben felszólították a „lipovánokat”, hogy térjenek vissza hazájukba, vagyis a Kubán vidékére. Néhányan a propaganda hatására visszatértek a területre, de az 1920-ban már bolsevik uralom alá került.

A romániai oroszok tömeges visszatelepítésére irányuló akció 1947-ben kezdődött meg. Ez részét képezte Moszkva második világháború utáni, nagyszabású tervének. Sztálin és környezete azt tűzték ki célul, hogy az orosz emigránsok és utódaik nagy részét repatriálják a Szovjetunióba. Ennek nem annyira gazdasági vagy történelmi, mint inkább propagandisztikus jelentősége volt. Az emigránsok visszatérésevel az egész világ előtt demonstrálni kívánták a szovjet rendszer felsőbbrendűségét és humánus jellegét. 1947. szeptember 14. és 19. között nagy csoport „lipováni” érkezett Romániából Ejszken és Szennaján keresztül a Krasznodari körzetbe. Közülük 126 családot Voroncovkában, 105-öt Dolzsanszkájában és 101 familiát Ahtanyizovszkájában helyeztek el. Egy másik csoporttal kapcsolatban úgy döntöttek, hogy azt a Krasznodari körzeten kívül, az Asztraháni területen telepítik le. Ugyanakkor a repatriáltak többsége nem maradt meg ebben a körzetben. 1948-ban Moszkvában döntés született arról, hogy Asztrahán térségéből a Sztavropoli körzetbe telepítik át őket. Az OSZFSZK Minisztertanácsának Áttelepítési Igazgatósága elkészítette az ehhez szükséges dokumentumokat. Az Áttelepítési Igazgatóság költségvetésének terhére a repatriáltak kisebb csoportokban érkeztek a Sztavropoli körzetbe.

1948 októberében érkezett meg az első, 66 fős csoport (a létszámban nincsenek benne a 16 éven aluli gyermekek).⁴ Mindannyian az Asztraháni területéről érkeztek, ahol korábban a Travinoi kerület Uszpeh nevű falujában, az „Október 30. évfordulója” nevet viselő helyi kolhozban dolgoztak. De a kolhoz nem tudott minden repatriálnak munkát és lakhatást biztosítani. Ráadásul a repatriáltak többségének az itteni éghajlat is túlságosan zord volt. Az áttelepítésben fontos szerepet játszott az élelmezés problémája is. A Sztavropoli körzetben az aszály és a rossz termés ellenére a lakosság élelmiszerellátása jobb volt, mint az Asztraháni területen.

A Sztavropoli körzetbe érkező repatriáltak egyikének sem volt szakmája, ami jelentősen csökkentette értéküket a helyi hatóságok szemében. A körzetben nagyszámú képzetlen munkaerő halmozódott fel, ugyanakkor az iparban, mezőgazdaságban, építkezéseken nagy szükség lett volna szakemberekre. A repatriáltaknak új helyükön lakást, munkát és pénzügyi segítséget ígértek, de az ígéretek teljesítése terén komoly

² Korolenko, P. 1899. 46-47.

³ Prigarin, A. 2006. 113.

⁴ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 129. I. 22.

problémák adódtak. A repatriáltak többségének képzettséget nem igénylő, következésképpen rosszul fizetett munka jutott.⁵ A körzetben nem volt elegendő szabad lakás, ezért a repatriáltak jó része az első időszakban bérlőként magánembereknél húzódott meg. A helyi hatóságok bútort, edényeket, iparcikkeket, építőanyagot biztosítottak számukra. Természetesen ez nem bizonyult elegendőnek, de a háború utáni krízis körülményei között a sztavropoli hatóságok Moszkva támogatása nélkül nem tudtak érdemi segítséget nyújtani.

A legtöbb repatriált a Molotov kerületbe érkezett. Igaz, a 34 főből 3 hamarosan elhagyta a körzet területét. A repatriáltakat másodlagos jelentőségű építkezéseken foglalkoztatták, mint például a kubán-jegorliki öntözőrendszer építésénél a Sztavropoli Építkezési Vállalat (SZÉV) 5. számú körzetében. 25 főt alkalmaztak segédmunkásként, 6 fő átmenetileg nem dolgozott. Ez is mutatja, mennyire nehéz volt elhelyezkedni szakképesítés nélkül a Sztavropoli körzetben, Moszkva minden dörgedelme ellenére. A repatriáltak, 12 család és egy egyedülálló, a Molotov kerületben béreltek lakást. A családok, házaspárok 62 ezer rubel hitelt kaptak, hogy saját házat építsenek.⁶ Az építkezés kapcsán ugyanakkor rengeteg probléma merült fel. A körzetben nagyfokú építőanyag-hiány volt, az építőanyagot a Körzeti Végrehajtó Bizottság osztotta el. A Sztavropoli Építőipari Vállalat segítséget ígért a repatriáltaknak az építőanyag beszerzésében. Az építkezési munkálatokat maguk a repatriáltak végezték, a SZÉV csak egész kivételes esetekben tudott munkaerőt biztosítani, elsősorban villany-szerelőket és ácsokat.

Az első repatriáltak egy kivételével családos emberek voltak, pl. Ignatovék és Karnauhovék családjában hárman voltak, Averjanovéknál négyen, volt néhány gyermektelen fiatal házaspár is. A 31 főből 21-en Tulcea megyéből a Babadagi körzetből származtak, Sarichioi településről, 10-en pedig ugyanebből a megyéből a Măcini körzet Camenca nevű falujából. A későbbiekben a Sztavropoli körzetbe érkező repatriáltak is alapvetően ezekről a településekről származtak. A következő kontingensekben is találhatunk nagycsaládosokat, Alempjevék és Csisztyakovék pl. heten voltak, az Antyipov- és Jegorov-famíliák 6-6 főt számláltak.⁷ Vagyis a repatriáltak 80%-a családos ember volt, akik úgy döntöttek, hogy egész családjukkal visszatérnek a Szovjetunióba. A családok könnyebben elviselték az út viszontagságait, és könnyebben illeszkedtek be új helyükön. A visszatérők között az egyedülállók ritkaságnak számítottak.

A Jegorliki kerületben 32 főt helyeztek el, ők szintén építkezéseken dolgoztak. Szolgálati lakást 12 fő kapott, a többiek albérletben laktak. A lakbér egyébként a repatriáltak fizetésének jelentős részét elvitte, ezért, aki tudott, megpróbált szolgálati lakáshoz jutni vagy támogatást szerezni saját lakóhely építéséhez.

1949 tavaszán a Sztavropoli körzetben már 144 repatriált élt, akik Románia területéről érkeztek.⁸ A Molotov kerületben 48 fő, a Jegorlikiben 96 (25 férfi, 20 nő és 51 gyerek). Az újonnan érkező repatriáltak helyzete a munka- és lakóhelyhez jutás tekintetében alig különbözött az első csoportbeliekétől. A Sztavropoli Építőipari Vállalat 1949 tavaszától kezdett figyelmet fordítani a repatriáltak szakképzettségének fejlesztésére, elsősorban a tröszt számára szükséges szakembereket képezték belőlük. Például a

⁵ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 104. I. 12.

⁶ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 129. I. 39.

⁷ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 104. I. 11-12.

⁸ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 129. I. 58.

Molotov kerületben a helyi oktatási intézményekben 3 repatriált tanult villanszerelőnek, 2 pedig gépkezelőnek. A cégnek elsősorban villanszerelőkre volt szüksége, a cégvezetés pedig egy Tyitov nevű repatriált munkás halálát követően kezdett gondolkodni ezen a lehetőségen, akit saját szakképzetlensége miatt halálos áramütés ért.

Meg kell jegyezni, hogy a Romániából a Szovjetunióba érkező repatriáltaknak egy sor egyéb problémával is szembesülniük kellett, melyek akadályozták a szovjet társadalomba történő beilleszkedésüket. A szovjet rendszer szélsőséges átpolitizáltsága és ateizmusa ellenkezett a repatriáltak mentalitásával és értékrendjével. Ezen kívül a repatriáltak közül sokan torz elképzelésekkel rendelkeztek a szovjetunióbeli életszínvonalról és arra számítottak, hogy ott valamiféle „Eldorádót” találnak. De a valóság másmilyennek bizonyult. A kollektivizálás és az 1930-as évek szocialista szerkezetátalakítása a Sztavropoli körzet lakossága számára jelentős életszínvonal-esést hozott. Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a Szovjetunió legtöbb más vidékén. A szovjet állampolgárok életszínvonal romlásához hozzájárult a második világháború is. A Szovjetuniónak hatalmas anyagi- és emberveszteségei voltak. Ezért a repatriáltak új hazájukban nap mint nap megélhetési problémákkal szembesültek. Jelentős részük az 1940–1950-es évek fordulóján rosszabb körülmények között élt, mint korábban Romániában, ami néhányuknál csalódottsághoz vezetett. Többségük ugyanakkor úgy gondolta, hogy az átmeneti nehézségek ellenére helyes döntést hozott, amikor Romániából a Szovjetunióba költözött, hiszen tulajdonképpen saját hazájába került vissza. Ez esetben az ideológiai, történeti megfontolások felülírták az anyagi szempontokat.

A szovjet kultúra, az oktatási rendszer az első időszakban sok értetlenséget váltott ki a repatriáltakból. Őket teljesen más kulturális értékek alapján nevelték. Ráadásul a legtöbb repatriáltnak nem volt iskolai végzettsége, ami akadályozta beilleszkedésüket és a szovjet rendszer kulturális paradigmáinak befogadását.

Fontos megjegyeznünk, hogy a Romániából a Szovjetunióba érkezett repatriáltak irányában a szovjet kormány rá nem jellemző türelmet tanúsított. Bizonyos mértékben meghagyták magánéletük sérthetlenségét, engedték számukra a vallásgyakorlást, a hatóságok igyekeztek feleslegesen nem beavatkozni magánszférájukba. A körükben végzett propagandamunka során nem alkalmaztak nyomásgyakorlást, erőszakot, bár az említett eszközök egyes jeleivel esetenként találkozhatunk. A hatóságok külön figyelmet fordítottak a repatriáltak gyerekeire, akikből – szüleiktől eltérően – az iskolarendszer és más intézmények segítségével még „teljes értékű szovjet embert” lehetett nevelni. Itt kezdődött a harc a gyermekekért a hagyományos, patriarchális alapelveken nyugvó családok, valamint a szovjet kulturális és oktatási rendszer között. A családok fokozatosan elvesztették ezt az ütközetet. A gyermekek teljes mértékben fogékonyak bizonyultak a szovjet rendszer normáinak és hagyományainak a befogadására.

A Sztavropoli körzet hatóságai kiemelt figyelmet fordítottak a repatriáltak gyermekeinek integrálására a helyi életbe. Többségük írástudatlan volt, vagy csak nagyon csekély képzettséggel rendelkezett. Egyértelműen elmaradtak hasonló korú, a körzet iskoláiba járó társaiktól. Ráadásul a repatriáltak gyermekeit sokkal kevésbé érintette meg a kommunista eszmerendszer, amit a szovjet gyerekekbe beoltottak. Ezért az iskolákban külön gondot fordítottak marxista–leninista nevelésükre. A tanárok véleménye szerint a repatriáltak gyerekeit erősen „megfertőzte” a vallásos ideológia. Ezért a helyi iskolákban az ateista nevelés a kiemelt feladatok közé tartozott. 1949-ben próbálkoztak először a repatriáltak gyerekeinek nyári táboroztatásával. A grigolipoliszi

sztyancában működő egészségügyi táborba két gyerek kapott beutalót.⁹ A gyerekek másik részét a körzet más gyermektáborokban helyezték el. 1949 szeptemberében valamennyi repatriált gyerek elkezdte az iskolát. A politikai nevelés problémája nem csak a gyermekeket érintette. A hatóságok komoly erőfeszítéseket tettek a felnőtt repatriáltak politikai megdolgozására is. A propaganda a marxizmus–leninizmus/sztálinizmus alapjainak magyarázatán túl kiterjedt a szovjet rendszer felsőbbrendűségére és a Szovjetunió második világháborús sikereire is

1949 szeptemberében a körzeti hatóságok beszámoltak Moszkvának a romániai repatriáltak elhelyezéséről a Sztavropoli körzet területén. A repatriáltak összlétszáma 154 fő volt.¹⁰ A Molotov és Jegorliki kerületeken kívül az Izobilniji kerületbe is jutottak. Őszi valamennyi repatriált fedélhez jutott, annak köszönhetően, hogy a nyár folyamán külön barakkokat építettek számukra. Mindössze 7 család lakott magánlakásokban Donszkoje településen. Ezen családok téli fűtési problémáit tüzelőanyag kiutalásával oldották meg a hatóságok. A 71 munkába állt repatriált közül heten szereztek szakképesítést, a többiek segédmunkásként dolgoztak építkezéseken.¹¹

A sztavropoli hatóságok ösztönző-rendszert is alkalmaztak a munkások esetében, hogy ily módon is motiválják őket, illetve megmutassák, hogy gondoskodnak az új szovjet állampolgárokról. Az októberi forradalom 22. évfordulója alkalmából heten kaptak közülük prémiumot: egy fő 150 rubelt, hárman-hárman pedig 300 illetve 400 rubelt.¹²

1950 során folytatódott az áttelepítés Romániából a Sztavropoli körzet területére. Az újonnan érkezőket (21 főt) a Trunovszkojei kerületben helyezték el. Mindannyian lakhatáshoz jutottak és 35 ezer rubeles segélyt kaptak.¹³ A repatriáltak továbbra is az Asztrahanyi területről érkeztek, számuk 1950 áprilisára a körzetben elérte a 173 főt.¹⁴ Ezenkívül jöttek még a Krasznodari körzetből is, ahol korábban a Romániából repatriáltak többségét elhelyezték.

Voltak természetesen kivételes esetek is. 1950. április 30-án érkezett Sztavropolba Bukarestből Sz. P. Prozorova-Pavlova, 1938-ban született fiával együtt. Sz. P. Prozorova-Pavlova sorsa tipikusnak számított a forradalom utáni orosz emigráció berkeiben. 1904-ben született Sztavropolban, az oroszországi polgárháború idején Besszarábia területén tartózkodott, amely Romániához került.¹⁵ 1932-től Bukarestben élt, zeneórákat adott. A háború után elhatározta, hogy visszatér a Szovjetunióba. Sz. P. Prozorova-Pavlova, miután megérkezett Sztavropolba, nővérénél lakott, és a helyi konzervatóriumban helyezkedett el énekesnőként. Ezen kívül Sz. P. Prozorova-Pavlova elhatározta, nővérét, a Bukarest melletti Tudor-Vladimirescu faluban lakó K. P. Apanaszit is meggyőzi, térjen vissza a Szovjetunióba.¹⁶ Ennek érdekében kérte a hatóságokat, engedélyezzék neki, hogy levelet írjon a nővérenek Romániába. A hatóságok természetesen engedélyezték. Ebben az időben a szovjet állampolgárok számára tiltott volt mindenféle levelezés külföldiekkel. Leveleket csak különösen indokolt

⁹ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 129. I. 66.

¹⁰ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 129. I. 114.

¹¹ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 129. I. 114.

¹² GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 129. I. 114.

¹³ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 128. I. 29.

¹⁴ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 128. I. 91.

¹⁵ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 104. I. 32.

¹⁶ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 128. I. 61.

esetben, a Belügyminisztérium engedélyével lehetett küldeni. A külföldön élő rokonokkal való levelezést csak akkor engedélyezték, amennyiben arról igyekeztek őket meggyőzni, hogy térjenek vissza a Szovjetunióba.

Komoly problémának bizonyult a repatriáltak számára, hogy Romániában maradt tulajdonukért valamiféle kompenzációt kapjanak. Elutazásuk előtt jegyzéket készítettek a román félnek átadott vagyonukról. Azt mondták nekik, hogy a Szovjetunióban pénzbeli kárpótlást kapnak cserébe. De erre nem került sor, a kárpótlás, amit a szovjet kormánytól kaptak, nem fedezte a repatriáltak veszteségeit. Az otthagytott házáért 5000 rubelt kaptak, és még 30 rubelt családtagonként, holott korábban 300-at ígértek nekik.

Emiatt a repatriáltak panaszleveleket írtak a moszkvai Áttelepítési Igazgatósághoz. Az egyik ilyen panaszlevélben, melyet 6 olyan repatriált írt alá, akik 1947-ben érkeztek Sarichioiból a Szovjetunióba, és a Novotroicki kerületben dolgoztak a kubán-gegorliki öntözőrendszer építésén, megemlítették, hogy Romániában jó minőségű házakat és konyhakerteket hagytak maguk után, és ezekért a Szovjetunióban nem kaptak megfelelő kártérítést. A beadványban ugyanakkor a repatriáltak igényüket nem a szovjet kormánnyal szemben fogalmazták meg: „tudjuk, hogy hazánk nehéz helyzetben van, de a román kormány ki tudná fizetni ezt a pénzt.”¹⁷ A repatriáltak feltételezték, hogy ha Romániában hagyták vagyonukat, akkor a román kormány kell, hogy fizesse a kártérítést.

A Sztavropoli körzet Végrehajtó Bizottsága 1950. július 1-én levelet kapott az OSZFSZK Minisztertanácsa mellett működő Áttelepítési Igazgatóságtól, melyben az állt, hogy a helyi hatóságok néhány napon belül gyűjtsék össze a repatriáltak kártérítési igényeit. Ennek ellenére az 1950 novemberében Sztavropolba küldött levélben a repatriáltak számára korántsem vigasztaló információ szerepelt. Az Áttelepítési Igazgatóság november 3-án kelt levelében értesítette a körzeti végrehajtó bizottságot, hogy „mivel a szovjet és a román kormány között nem született hivatalos megállapodás az 1947-ben áttelepítettek vagyoni kárpótlásáról, így a Szovjetunió Külügyminisztériuma nem tarja célszerűnek a kérdés felvetését a román kormány előtt.”¹⁸ Ezután a hatóságok minden olyan beszélgetésnek szigorúan véget vetettek, amely arról szólt, hogy az áttelepítetteknek a román kormánytól kellene kártérítést kapniuk, így a kárpótlás reménye teljesen elveszett.

A fentiek miatt teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a repatriáltak nem kaptak érdemi kárpótlást otthon hagyott tulajdonukért, és a felelős ezért a szovjet kormány volt, amely a romániai oroszokat úgy vette rá a Szovjetunióba költözésre, hogy nem gondoskodott megfelelő kompenzációs megállapodásról Bukaresttel a hátrahagyott vagyon kérdésében

1950 őszén véget ért a Romániából érkezett repatriáltak letelepítése a Sztavropoli körzetben. Az 1950. október 1-i állapot szerint a körzetbe 220 fő érkezett Romániából, szinte kivétel nélkül mindegyikük az Asztraháni területen keresztül. 1950 októbere után nincs tudomásunk újabb szervezett szállítmányról.

A helyi hatóságok által a letelepítés során szerzett tapasztalatokat nagyra értékelték Moszkvában. A vezetés véleménye szerint a Sztavropoli körzetnek összességében sikerült megbirkóznia a kapott feladattal. Ezért, amikor 1962-ben döntés született a Törökországban élő „nyekraszovisták” hazatelepítéséről, ismét a Sztavropoli körzetet

¹⁷ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 128. 1.125.

¹⁸ GASZK F. 1852. Op. 12. Ed.hr. 128. 1. 161.

jelölték ki számukra letelepedési helyként. 1962. szeptember elején 1000 „nyekraszovista” érkezett Törökországból Novorosszijszk kikötőjébe, őket a Sztavropoli körzet Levokumszkojei kerületében a „Levokumszkij” és a „Burgun-Madsarszkij” szovhozokban helyezték el.¹⁹

Ily módon a Krasznodari mellett a Sztavropoli körzet lett a Romániából és Törökországból repatriált „nyekraszovisták” és „lipovánok” letelepítésének fő helyszíne. Ha összehasonlítjuk a háború utáni és az 1962-es repatriálás körülményeit, megállapíthatjuk, hogy a szervezettség és ellátás terén a szovjet kormány az utóbbira lényegesen jobban felkészült, ami számos olyan problémától mentette meg az 1962-es hazatérőket, melyekkel az 1947 és 1950 között Romániából érkezetteknek szembesülniük kellett.

Oroszból fordította: Kolontári Attila

Irodalomjegyzék

1. Goszudarsztvennij Arhiv Sztavropolszkogo Kraja (GASZK – Sztavropoli Körzeti Állami Levéltár) Fond (F.) 1852. Opisz (Op.) 12. Egyinsztvo hranyenyija (Ed.hr.) 104.
2. GASZK F.1852. Op.12. Ed.hr. 128.
3. GASZK F. 1852. Op.12. Ed.hr. 129.
4. Krjucskov, 2006. = Krjucskov, I. V.: Vojennoplennije Avsztro–Vengrii, Germanyii i Oszmanszkoi imperii na tyerritorii Sztavropolszkoi gubernyii v godi pervoi mirovoj vojni. Sztavropol, PGLU, 2006.
5. Korolenko, 1899. = Korolenko, P.: Nyekraszovszkije kazaki. Jekatyerinodar, Tyipografija Kubanszkogo oblasznogo pravlenyija. 1899.
6. Prigarin, 2006. = Prigarin, A.: Otrazsenyje processza formirovanyija v isztoriceszkoi pamjatyi gruppi russzkih sztaroobrjadcev na Dunaje. Gumanyitarnaja miszl Juga Rosszii, 2006. №1. 94-116.
7. Sztavropolszkaja pravda, 2002. 24 szentyabrja

¹⁹ Sztavropolszkaja pravda, 2002. 24 szentyabrja